توسعه مفهومی سوژه‌های انسانی در اخلاق پژوهش اینترنتی

دکتر علیرضا ثقه‌الاسلامی *

پژوهشکده جامعه و اطلاعات، پژوهشگاه علوم و فنّاوری اطلاعات ایران (ایرانداک)

(تاریخ دریافت: 95/10/4، تاریخ پذیرش: 95/12/25)

مقالهٔ مروری

چکیده

زمینه: در سال‌های آغازین به‌کارگیری اینترنت برای تحقق اهداف پژوهشی به نظر می‌رسید که روش‌های پژوهش موردِ استفاده در جهان فیزیکی، برای تحقق اهداف پژوهشی در جهان مجازی نیز به‌نحو یکسانی قابل استفاده است. اما پژوهندگان به‌تدریج دریافتند که چالش‌های اخلاقی مطرح در پژوهش‌های اینترنتی گاهی متفاوت از موارد مطرح در پژوهش‌های سنتی است یا دست‌کم شکل گسترده‌تری یافته است. هدف از نگارش این مقاله بررسی و تحلیل مفهوم سوژه‌های انسانی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین موضوعات اخلاقی در پژوهش‌های سنتی و ارائه مفهومی توسعه‌یافته از آن در پژوهش‌های اینترنتی است.

نتیجه‌گیری: تحت تأثیر گسترش قلمرو پژوهش‌های اینترنتی، سوژه‌های انسانی پژوهشی به‌عنوان مبنایی‌ترین مفهوم در اخلاق پژوهش اینترنتی، توسعه‌ای مفهومی می‌یابد. این توسعه ذیل مفاهیم شخص‌محوری- متن‌محوری، ناسوژه‌های انسانی پژوهشی و آسیب‌پذیری سوژه‌های انسانی در بررسی مسائل اخلاقی مرتبط با این نوع پژوهش‌ها مورد توجه قرار می‌گیرد. بررسی و تحلیل مفهوم سوژه‌های انسانی برای شناخت شرایط اخلاقی پیش‌بینی‌ناپذیر در پژوهش‌های اینترنتی از اهمیت بسیاری برخوردار است. ازاین‌رو، ابعاد توسعه‌یافته مفهوم سوژه‌های انسانی بایستی برای تحلیل و ارزیابی فراگیر این موقعیت‌های اخلاقی در پژوهش‌های اینترنتی به‌کار گرفته شوند.

کلید واژگان: *اخلاق پژوهش، پژوهش‌های اینترنتی، سوژه‌های انسانی*

سرآغاز

پس از رشد و گسترش فنّاوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی، نزدیک به سه دهه است که تحقیقات گسترده‌ای در رابطه با این فنّاوری‌ها و بستر مهم آنها وب جهان‌گستر انجام شده است. پژوهش‌های متعدد میان‌رشته‌ای در رابطه با پدیده‌ای به‌نام جهان مجازی[1] ذیل رویکردهای مختلف اجتماعی، اخلاقی و حقوقی تنها بازتاب‌دهنده برخی از ابعاد مطالعاتی این پدیده است. از اواسط دههٔ 90 میلادی، موضوع «پژوهش در رابطه با اینترنت» ابعاد گسترده‌تری یافت آنچنان که «پژوهش از طریق اینترنت» مورد توجه قرار گرفت. امروزه این موضوع از آن جهت دارای اهمیت است که نزد صاحبنظران، وب جهان‌گستر یا به تعبیری اینترنت دیگر تنها اُبژه‌ای برای پژوهش نیست، بلکه ابزار و یا محیطی برای درک سوژه از واقعیت است. از این رو، پژوهش از طریق اینترنت از جنبه‌های اخلاقی قابل توجهی برخوردار است (1).

اخلاق پژوهش در فضای مجازی[2] یا اخلاق پژوهش اینترنتی[3] را می‌توان محل تلاقی سه قلمرو اخلاق پژوهش[4]، اخلاق حرفه‌ای[5]، و اخلاق فضای مجازی[6] برشمرد که هر یک به تنهایی زیرمجموعه‌ای از اخلاق کاربردی[7] هستند. اخلاق پژوهش به بررسی مسائل اخلاقی در فرآیند انجام پژوهش می‌پردازد و در این زمینه به اصولی اخلاقی اشاره دارد که پژوهش را از ابتدا تا پایان و سپس در مراحل انتشار نتایج و پس از آن هدایت می‌کند (2). اخلاق حرفه‌ای، مجموعه‌ای از استانداردها، قواعد و اصولی اخلاقی است که بر نحوهٔ رفتار تمامی اعضاء یک حرفه به منظور ارتقاء مسئولیت‌پذیری آنان اِعمال می‌شود (3). اخلاق در فضای مجازی به بررسی و مطالعهٔ موضوعات و مسائل اخلاقی و اجتماعی ناشی از رشد، توسعه و استفاده از فنّاوری‌های سایبری می‌پردازد؛ مسائلی نظیر حریم خصوصی، محرمانگی، گمنامی، مالکیت معنوی، صحّت اطلاعات و بسیاری دیگر از چالش‌های اخلاقی در فضای مجازی است (4و 5). بر این اساس، اگر از یک سو فعالیت‌های پژوهشی در رشته‌های تخصصی نظری و عملی به عنوان حرفه تلقی گردد و پژوهندگان به‌عنوان متخصصان این حرفه معرفی شوند (6)، و از سویی دیگر فرآیند فعالیت‌های پژوهشی با استفاده و یا از طریق محیط اینترنت تحقق یابند، آنگاه اخلاق پژوهش در فضای مجازی یا اخلاق پژوهش اینترنتی را می‌توان این چنین تعریف کرد: به تجزیه‌وتحلیل مسائل اخلاقی و به‌کارگیری اصول و رهنمودهای اخلاق

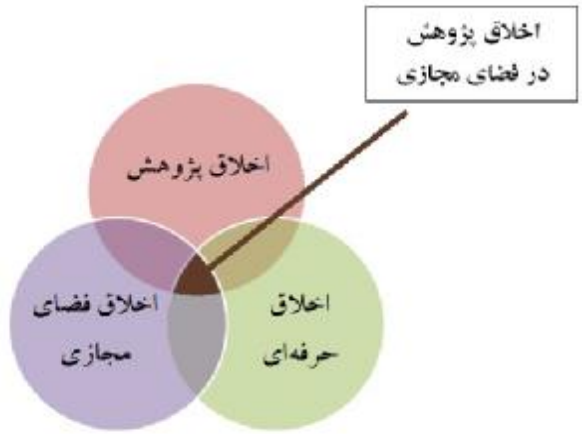
* نویسنده مسؤول؛ نشانی الکترونیکی: seghatoleslami @ irandoc.ac.ir

[Downloaded from www.ethicsjournal.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1397.13.3.1.7]

فصلنامه اخلاق در علوم و فنّاوری، سال سیزدهم، شماره 3، 1397

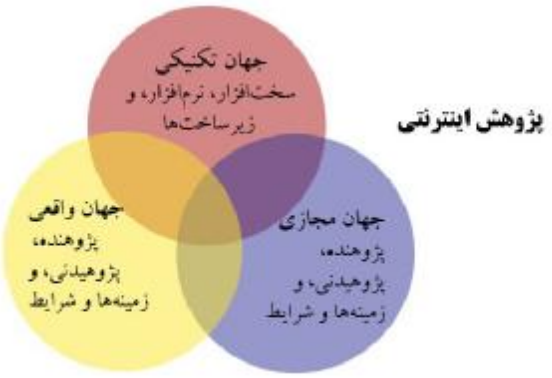
حرفه‌ای در فعالیت‌های پژوهشی می‌پردازد آنچنان که فرآیند این فعالیت‌های پژوهشی با استفاده و یا از طریق فضای مجازی تحقق می‌یابد و درگیر چالش‌های اخلاقی مرتبط با این سه حوزه اخلاقی می‌شود (نگاره 1).

نگاره 1. اخلاق پژوهش اینترنتی؛ محل تلاقی سه قلمرو اخلاقی

پژوهش اینترنتی؛ محل تلاقی جهان‌های واقعی، مجازی و تکنیکی

به هنگام استفاده از اینترنت برای انجام فعالیت‌های پژوهشی، سه جهان در حال تعامل این فرآیند را شکل می‌دهند: جهان مجازی (یا آنلاین)، جهان واقعی (یا آفلاین)، و جهان تکنیکی. 1) جهان مجازی: فضای آنلاین و انواع فعالیت‌هایی که در آن تحقق می‌یابد را پوشش می‌دهد، مانند مشاهده و بررسی پروفایل‌های افراد در شبکه‌های اجتماعی یا مکالمه همزمان در اتاق‌های گپ از این نوع فعالیت‌هاست؛ 2) جهان واقعی: جهان مادّی و انواع فعالیت‌های قابل تحقق در میان واقعیت‌های فیزیکی را شامل می‌شود، به عنوان مثال تمامی موجودات مادّی و تعامل میان آنها در این جهان تحقق می‌یابد؛ و 3) جهان تکنیکی: اگرچه منشأ فعالیت‌های این جهان در جهان واقعی شکل می‌گیرد، اما به واقعیتِ مجازی امکان تحقق می‌دهد، به تعبیری دیگر جهان تکنیکی، جهان‌های آنلاین و آفلاین را به یکدیگر متصل می‌نماید. جهان تکنیکی دربردارنده امکانات و ابزارهایی است که از طریق آنها پژوهش‌های مجازی ممکن و میسر می‌گردد. به‌خاطر گستردگی و تنوع جامعه اطلاعاتی، در پژوهش‌های اینترنتی هم پژوهنده و هم سوژه‌های انسانی مورد پژوهش در اجتماعات واقعی و مجازی از مؤلفه‌های فرهنگی خاص خود برخوردارند و تعامل‌های فنّاوری‌محورِ آنان تحت تأثیر متقابل این سه جهان قرار می‌گیرد. از این رو، با توجه به زمینه‌های رو به رشد پژوهش‌های اینترنتی می‌توان گفت که این پژوهش‌ها به سوی روش‌های کمّی و کیفی متنوعی در فضای مجازی هدایت می‌گردد. با فرض این تنوع در روش، به نظر می‌رسد در رابطه با هر پژوهش و تحقیقی، ارتباط میان این جهان‌های سه‌گانه می‌تواند در زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی منحصربه‌فرد خود، به‌نحو متفاوت و متمایزی تحقق یابد. از این رو، استلزام‌های اخلاقی در فرآیند چنین پژوهش‌هایی باید در زمینه‌ها و شرایطی منحصر به‌فرد و موقعیت‌های خاص هر یک از این پژوهش‌ها و تحت تأثیر مناسبات و اقتضائات این سه جهان بررسی شود. در نتیجه، در پژوهش‌های اینترنتی، ابزار و محیط انجام پژوهش، موقعیت پژوهندگان و سوژه‌های انسانی، روابط میان آنان و نوع گردآوری داده‌ها ممکن است به‌طور کامل متفاوت و متمایز باشد (7). آنچنان که نگاره 2 نشان می‌دهد، در تعامل این جهان‌های سه‌گانه اگر پژوهش‌های اینترنتی از منظر تداخل میان جهان واقعی و جهان تکنیکی ملاحظه شود «اینترنت به‌مثابه ابزار پژوهش[14]» مورد استفاده قرار می‌گیرد و اگر از منظر تداخل میان جهان واقعی و جهان مجازی بررسی گردد «اینترنت به‌مثابه محیط پژوهش[15]» در نظر گرفته می‌شود.

نگاره 2. اثر متقابل جهان‌های واقعی، مجازی و تکنیکی در پژوهش‌های اینترنتی (7)

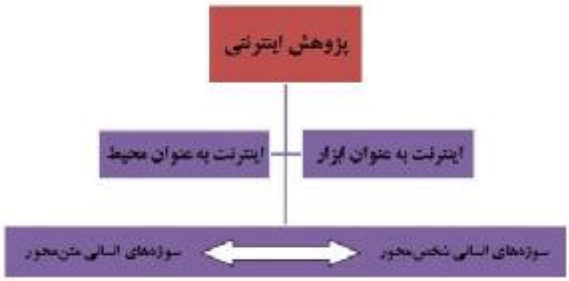
اینترنت به‌مثابه ابزار پژوهش: آنچنان که پیش‌تر اشاره شد، در دهۀ 90 میلادی، موضوع پژوهش از طریق اینترنت ابعاد گسترده‌ای یافت، آنچنان که در بسیاری پژوهش‌ها اختلاط و ادغام اینترنت در زندگیِ مردم مورد مطالعه قرار گرفت. در دوران سیطره وب 1، اینترنت در فعالیت‌های پژوهشی بیشتر به عنوان ابزار پژوهش مورد استفاده قرار می‌گرفت، به‌طوری که امکانات و قابلیت‌های یک‌سویۀ وب 1، امکان رابطه تعاملی بسیار محدودی را میان پژوهندگان و سوژه‌های انسانی مورد پژوهش فراهم می‌نمود. به عنوان مثال، انتشار و توزیع پرسش‌نامه‌ها از طریق رایانامه، انجام نظرسنجی از طریق وبگاه یا صفحه‌ای اینترنتی، بهره‌مندی از محتویات متنی وبگاه‌ها برای تحلیل‌های پژوهشی و مواردی از این نوع، نمونه‌هایی از این ابزارهای پژوهشی بودند. برای تصریح نقش اینترنت به مثابه

[Downloaded from www.ethicsjournal.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1397.13.3.1.7]

ابزار، به عنوان مثال، فرض نمایید پژوهنده‌ای در نظر دارد برای مطالعه موضوعی خاص در زندگی واقعی افراد به پژوهش بپردازد. از این رو، با ارسال یک نظرسنجی آنلاین توسط پژوهنده، وی و سوژه‌های انسانی از ابتدا در اجتماعات جهان واقعی در نظر گرفته می‌شوند. در اینجا ارسال و دریافت نظرسنجی مذکور از طریق فضای مجازی، معطوف به مابه‌ازای حقیقی افراد در جهان واقعی است. در این مثال، اینترنت تنها به عنوان یک ابزار برای تسهیل فرآیند پژوهش استفاده می‌شود (8و 9).

اینترنت به‌مثابه محیط پژوهش: با پیدایش و گسترش وب 2، اینترنت در فعالیت‌های پژوهشی بیشتر به عنوان محیطی برای پژوهش تجلی می‌یابد، آنچنان که امکانات و قابلیت‌های دوسویه وب 2، فرصت رابطهٔ تعاملی و مشارکتی مناسبی را میان پژوهندگان و سوژه‌های انسانی مورد پژوهش ایجاد می‌کند. از این رو، در سال‌های آغازین قرن اخیر، توسعه وب 2 تحولات عظیمی را در پژوهش‌های اینترنتی پدید آورد. در مثالی دیگر می‌توان اینترنت به مثابه محیط را توضیح داد. فرض کنید برای انجام یک پژوهش قوم‌نگاری در اجتماعی مجازی، پژوهنده و سوژه‌های انسانی به‌طور مستقیم در تعامل با یکدیگر هستند و این اجتماع مجازی یک فوکوس گروه پژوهشی واقعی است. در این نوع از پژوهش‌های اینترنتی، زمینه و محل پژوهش از ابتدا محیط مجازی تعریف می‌شود و یافته‌های پژوهش در چارچوب اجتماعات مجازی تفسیر می‌شوند. در این نوع پژوهش‌ها اینترنت به عنوان محیط پژوهش تلقی می‌شود (8و 9).

نگاره 3. پژوهش اینترنتی با تفکیک میان اینترنت به‌عنوان ابزار و محیط پژوهش

از همان آغاز پژوهش‌های اینترنتی مبتنی بر وب 1، اینترنت به عنوان ابزاری برای کاهش محدودیت‌های زمانی و مکانی در فعالیت‌های پژوهشی معرفی گردید. این فرصت، حاصل شناخت اینترنت به عنوان ابزار پژوهشی بود که برای تسهیل و تقویت فعالیت‌های تحقیقاتی به‌کار گرفته شد. در نتیجه، تلقی اینترنت به عنوان ابزار، پژوهش‌های اینترنتی را از طریق موتورهای جست‌وجو، جمع‌آوری داده‌ها، پایگاه داده‌ها، کاتالوگ‌ها، و مخازن داده‌ها میسر می‌ساخت. در همین حال، با رشد و گسترش شبکه‌های اجتماعی، ویکی‌ها، وبلاگ‌ها و بسیاری دیگر از خدمات مشارکتی و تعامل وب 2، فرصت و مسیر تازه‌ای در برابر پژوهش‌های اینترنتی گشوده شد. از این رو، شناخت اینترنت به عنوان محیط، فضای مجازی را به منزله محل‌ها و موقعیت‌هایی برای فعالیت‌های محاوره‌ای (نظیر اتاق‌های گپ)، گروه‌های خبری، صفحات وب، وبلاگ‌ها، میکروبلاگ‌ها (همچون توییتر)، و بسیاری از خدمات تعاملی وب 2 معرفی نمود.

ملاحظات اخلاقی در پژوهش‌های اینترنتی

از دهۀ 1990 با رشد و توسعه فعالیت‌های پژوهشی از طریق و یا در محیط اینترنت، مطالعات اخلاق پژوهش در فضای مجازی نیز مورد توجه قرار گرفت. در 1996 ویژه‌نامۀ نشریۀ *جامعه اطلاعاتی* به مسئله «پژوهش‌های اینترنتی» اختصاص یافت که به عنوان نقطۀ عطفی در رشد تحقیقات مرتبط با اخلاق پژوهش در فضای مجازی شناخته شد و تا امروز، پیشگام مطالعات آغازینِ این زمینۀ تحقیقاتی معرفی گردیده است. در همین ویژه‌نامه، اِسترُم کینگ با اشاره به استفادۀ روزافزون از اینترنت به عنوان محیطی برای پژوهش و با بررسی مخاطرات بالقوۀ معطوف به سوژه‌های انسانی در محیط اینترنت خاطر نشان می‌کند که وقتی حوزۀ مطالعاتی جدیدی شکل می‌گیرد، نکات اخلاقی ظریفی در آن ناشناخته می‌مانند؛ اما همچنان که این حوزۀ مطالعاتی رشد می‌کند و یافته‌های متعددی جمع‌آوری می‌شوند، محققان مطالعات اولیه خود را به‌طور مجدد مرور کرده و از ساده‌انگاری در تحلیل‌های اخلاقی مخاطرات بالقوه در رابطه با سوژه‌های انسانی مورد پژوهش متأثر می‌شوند (10). همچنین، شِری تورکِل در کتاب *زندگی بر صفحۀ نمایش: هویت در عصر اینترنت* با اشاره به وجود عنصر انسانی در بازی‌های آنلاین، خواننده را به تغییر رویکردی در محیط اینترنت از پژوهش‌های شخص‌محور به پژوهش‌های متن‌محور آگاه می‌کند و این نکته محققان را به پیامدها و مخاطراتی که سوژه‌های انسانی در پژوهش‌های اینترنتی را تهدید می‌کند، حساس می‌نماید (11). این اندیشمندان در همان آغاز شکل‌گیری و گسترش پژوهش‌های اینترنتی، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم، به توسعه مفهومی مهمی حول مسئله سوژه‌های انسانی مورد پژوهش در محیط اینترنت اشاره کرده‌اند.

در سال‌های آغازین به‌کارگیری اینترنت برای تحقق اهداف پژوهشی به نظر می‌رسید که روش‌های پژوهش مورد استفاده در جهان فیزیکی (یا جهان واقعی)، برای تحقق اهداف پژوهشی در جهان مجازی نیز به‌نحو یکسانی قابل استفاده است، آنچنان که اصول اخلاقی حاکم بر پژوهش‌های سنتی در مواجهه با سوژه‌های انسانی در پژوهش‌های اینترنتی نیز کاربست‌پذیر است. شواهدی از این دیدگاه را می‌توان در یکی از مهم‌ترین این اسناد در سال 1999 با عنوان «جوانب اخلاقی و حقوقی پژوهش درباره سوژه‌های انسانی در محیط اینترنت» (وابسته به انجمن آمریکایی پیشرفت علم) ملاحظه کرد (12). مطابق این سند،

[Downloaded from www.ethicsjournal.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1397.13.3.1.7]

پژوهش از طریق اینترنت موجب پیدایش چالش‌های نوظهور و مسائل پیچیده‌ای در اجتماعات علمی، موضوعات پژوهشی و سیاستگذاری های مرتبط با آن گردیده است. با این حال، در این گزارش تدابیر اخلاقی پژوهش‌های سنتی، مبنای عمل برای مدیریت رفتار اخلاقی با سوژه‌های انسانی در پژوهش‌های اینترنتی قرار می‌گیرد (13).

همچنین در سال 2004، برنامه رِسپکت[12] توسط کمیسیون اروپایی درباره فنّاوری‌های جامعهٔ اطلاعاتی با هدف تهیه و تنظیم رهنمودهایی حرفه‌ای و اخلاقی در هدایت و پیش‌برد پژوهش‌های اجتماعی-اقتصادی بنا نهاده شد. این برنامه در قالب یک سند با عنوان «پژوهش اجتماعی-اقتصادی در جامعه اطلاعاتی: رهنمودی برای کاربران» شامل آیین‌نامه‌ای اخلاقی برای پژوهش‌های اجتماعی-اقتصادی در فضای مجازی و جامعه اطلاعاتی است که در 2004 گردآوری و منتشر گردید (13). این برنامه، زمینه‌های پژوهش‌های اینترنتی را گسترده‌تر فرض می‌نماید، آنچنان که از آن با عنوان پژوهش‌های جامعه اطلاعاتی نام برده می‌شود.

در دههٔ ابتدایی قرن 21، انجمن پژوهندگان اینترنتی[13]، بررسی‌های اخلاقی در پژوهش‌های اینترنتی را دستخوش تحولاتی اساسی کرد. کارگروه اخلاقی این انجمن دو سند در سال‌های 2002 و 2012 برای راهنمایی پژوهندگان در محیط اینترنت گردآوری و منتشر نمود. اولین نسخه این سند در سال 2002، پس از دو سال همکاری بین‌المللی و میان‌رشته‌ای منتشر گردید که در آن به بررسی اِجمالی و اولیه‌ای از اخلاق پژوهش در فضای مجازی پرداخته می‌شود. در این نسخه، از رویکردی فرآیندی در تجزیه‌وتحلیل مسائل اخلاقی مرتبط حمایت کرده و بر اهمیت هدایت و حل موضوعات اخلاقی در هر مرحله از پژوهش‌های اینترنتی تأکید شده است. در نسخه 2012 به‌نحوی صریح‌تر و شفاف‌تر نسبت به نسخه پیشین، از یک رویکرد اخلاقی پایین به بالا، تکثرگرایانه و موردمحور در مواجهه با مسائل اخلاقی مطرح در پژوهش‌های اینترنتی دفاع می‌شود، آنچنان که توصیه می‌شود تدابیر اخلاقی مقتضی باید در هر مورد پژوهشی به‌دنبال ملاحظات اخلاقی خاص و وابسته به موقعیت باشد. از این رو، در نسخه متأخر به‌جای تجویز مجموعه‌ای از کدها و دستورالعمل‌های فراگیر و جهان‌شمول، در انتهای این سند تنها به طیف گسترده‌ای از پرسش‌های اخلاقی برای توجه و ارتقاء بینش اخلاقی پژوهندگان در موقعیت‌های اینترنتی متنوع کفایت می‌شود (14و 15).

خلاصه آنکه در سال‌های اخیر با انتشار مجموعه آثاری برگزیده، ادبیات این حوزه مطالعاتی رشد و گسترش قابل‌توجهی یافت که موجب انباشت و غنی‌سازی مستندات اخلاق پژوهش اینترنتی در بسیاری از رشته‌های علمی گردید. این اطلاعات برگرفته از فرآیند ارزیابی هیئت‌های بررسی اخلاق پژوهش در فضای مجازی و بیشتر حول محور سوژه‌های انسانی در پژوهش‌های اینترنتی بوده است.

گسترش قلمرو پژوهش‌های اینترنتی حول مفهوم سوژه‌های انسانی

در سال 2012 کمیته مشورتی ادارهٔ حمایت از پژوهش‌های انسانی در ایالات متحده، فعالیت‌های پژوهشی زیر را به عنوان مصادیقی از پژوهش‌های اینترنتی معرفی کرد:

- اطلاعاتی پژوهشی که به‌طور معمول از طریق اینترنت یا بر رویِ اینترنت قابل دسترسی است، بدون تعامل مستقیم با سوژه‌های انسانی (بلکه از طریق برداشت، استخراج، پروفایل‌گردی، مشاهده یا ضبط مجموعه داده‌های موجود، تعاملات در اتاق‌های گپ، وبلاگ‌ها، مرسوله‌های رسانه‌های اجتماعی، و...)؛
- پژوهش‌هایی که از اینترنت به عنوان یک رسانه برای جذب یا تعامل با سوژه‌های پژوهشی به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم (وبگاه‌های خودآزمون، ابزارهای پیمایش، و...) استفاده می‌کند؛
- پژوهش‌هایی دربارهٔ خودِ اینترنت و پیامدهای آن (استفاده از الگوها یا پیامدهای رسانه‌های اجتماعی، مسئلهٔ پالایش یا فیلترینگ اطلاعات توسط موتورهای جست‌وجو، تحول و تکامل مسائل اخلاقی در فضای مجازی، و...)؛
- پژوهش‌هایی دربارهٔ کاربران اینترنتی و رفتارهای آنان در فضای مجازی، شامل آنچه انجام می‌دهند، و اینکه چگونه اینترنت افراد و رفتارهای ایشان را تحت تأثیر قرار می‌دهد؛
- پژوهش‌هایی که در آن‌ها، اینترنت به عنوان ابزاری مداخله‌گر مورد استفاده قرار می‌گیرد، مانند مداخله‌هایی که رفتار سوژه‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد؛
- پژوهش‌هایی که سوژه‌های پژوهشی خود را در محیط وب یا از طریق ابزارهای اینترنتی جذب و استخدام می‌کند، مانند رسانه‌های اجتماعی؛
- و در نهایت، انواع روش‌ها و پژوهش‌های در حال ظهوری که بر بستر اینترنت قرار گرفته و فضای مجازی را پلتفرم یا سکوی خود قرار می‌دهند، مانند پژوهش‌های مبتنی بر موبایل (9).

امروزه پژوهندگان در فعالیت‌های پژوهشی خود پیوسته از ابزارهای تجمیع داده‌ها، برداشت داده‌ها از روی پروفایل‌ها یا ثبت تراکنش‌های کاربری، برداشت داده‌ها از جریان‌های توییتری، یا ذخیره‌سازی داده‌ها بر روی سرورهای اَبری (همچون دِراپ‌باکس) استفاده می‌کنند. استفاده از این ابزارها یا برنامه‌های کاربردی شخص ثالث، ابعاد و مسائل اخلاقی پژوهش‌های اینترنتی را تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ مسائلی همچون حریم خصوصی و محرمانگی، رضایت آگاهانه، مالکیت داده‌ها، گمنامی و ناشناختگی و مواردی دیگر. در این میان، مبنایی‌ترین مفهومی که در پژوهش‌های اینترنتی و مسائل اخلاقی مرتبط با آن محوریت می‌یابد مسئله سوژه‌های انسانی پژوهشی است. این مفهوم از آن جهت دارای اهمیت است که بسیاری از چالش‌ها و مسائل اخلاقی در پژوهش‌های اینترنتی را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

[Downloaded from www.ethicsjournal.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1397.13.3.1.7]

پیشینه توجه و حمایت از سوژه‌های انسانی به جنایت‌های جنگی همچون آزمایش‌های انسانی نازی‌ها در مدت جنگ جهانی دوم باز می‌گردد که به سند نورمبرگ در 1947 منجر شد و پس از آن ارائه بیانیه هِلسینکی در 1964 را به‌دنبال داشت که توسط مجمع جهانی پزشکی در فنلاند صادر شد و شامل اصول اخلاقی مرتبط با سوژه‌های انسانی در تحقیقات پزشکی بود. این بیانیه در سال 1975 در توکیو بازنگری شد و به بیانیه هِلسینکی 2 شهرت یافت (2). در دهه 1930، واقعه تحقیقات پزشکی سازمان خدمات بهداشتی ایالات متحده درباره شیوع گسترده بیماری سفلیس در شهر تاسکیگی اتفاق افتاد؛ در این واقعه محققان به‌مدت ده‌ها سال از تجویز پنی‌سیلین به بیماران امتناع ورزیده بودند چرا که برای ایشان احتمال اختلال در فرآیند تحقیقات غیرقابل‌قبول بود، از این رو وزارت بهداشت ایالات متحده، مجموعه‌ای از مقررات را برای حمایت از سوژه‌های انسانی عرضه نمود. امروزه از این سند با عنوان گزارش بِلمونت یاد می‌شود. در دههٔ آغازین قرن بیست‌ویکم، تلاش‌های بسیاری از سوی هیئت‌های بررسی اخلاق پژوهش صورت گرفت که در آن روش‌های متعددی که الگوهای سنتی پژوهش برای حمایت از سوژه‌های انسانی در موقعیت‌های پیچیدهٔ پژوهش‌های اینترنتی به‌کار گرفته یا قابل به‌کارگیری است، مطالعه شد. یکی از این موارد توسعه مفهومی و تعریف مجددی از سوژه‌های انسانی پژوهشی توسط اداره حمایت از پژوهش‌های انسانی بود (8و 9).

وزارت بهداشت و خدمات انسانی ایالات متحده، سوژه انسانی در پژوهش را این‌گونه تعریف می‌کند: سوژه انسانی مورد پژوهش به معنای فردی زنده است که پژوهنده‌ای درباره وی به تحقیق و تحصیل موارد زیر می‌پردازد: 1) داده‌های حاصل از مداخله یا تعامل با فرد مذکور، یا 2) اطلاعات خصوصی قابل شناسایی. مطابق این تعریف آمده است:

- مداخله: هم دربردارندهٔ فرآیندهای فیزیکی است که توسط این فرآیندها داده‌ها گردآوری می‌شوند و هم دربردارندهٔ دستکاری سوژه‌ها و محیط سوژه که با توجه به اهداف تحقیق شکل می‌گیرد؛
- تعامل: شامل تماس میان‌فردی یا ارتباطی میان پژوهنده و سوژه انسانی است؛
- اطلاعات خصوصی: شامل هرگونه اطلاعات درباره رفتاری است که در موقعیتی رخ داده و فرد می‌تواند به‌نحوی معقول انتظار داشته باشد که در آن موقعیت، هیچ مشاهده یا ثبت‌وضبطی از موقعیت وی صورت نمی‌گیرد، اما وقتی این اطلاعات برای اهداف خاصی توسط فرد ارائه می‌شود، وی به‌نحوی معقول می‌تواند انتظار داشته باشد که آن اطلاعات عمومی نخواهد شد (مانند اطلاعات پزشکی)؛
- اطلاعات قابل شناسایی: شامل اطلاعات خاصی است که می‌تواند برای شناسایی فرد به‌کار گرفته شود (برای مثال، هویت سوژه ممکن است به‌سهولت توسط پژوهنده یا به‌خاطر پیوند با اطلاعات مربوطه مشخص شود) (16).

موسسه ملی عدالت ایالات متحده، حقوق سوژه‌های انسانی در پژوهش را این‌گونه معرفی می‌کند: رضایت داوطلبانه و آگاهانه؛ احترام به اشخاص و پذیرش آنان به عنوان عامل‌هایی مستقل؛ به رسمیت شناختن حق پایان دادن به مشارکت در پژوهش در هر زمانی؛ حق حفظ و حراست از درستکاری و صداقت؛ برتری منافع نسبت به هزینه‌های پژوهش؛ حفاظت از آسیب‌های جسمی، روحی و عاطفی؛ دسترسی به اطلاعات مرتبط با پژوهش؛ حفاظت از حریم خصوصی و بهروزی سوژه‌های انسانی (17).

توسعه مفهومی سوژه‌های انسانی در پژوهش‌های اینترنتی

تمایزگذاری میان پژوهش‌های اینترنتی در استفاده از اینترنت به‌مثابه ابزار و یا محیط پژوهش، طیفی از سوژه‌های انسانی را در برابر پژوهندگان قرار می‌دهد که هر سوی این طیف برای حمایت نیازمند شیوه‌ای مناسب و مقتضی است (نگاره 3 را ملاحظه کنید). مطابق ملاحظات تورکِل که پیش‌تر به آن اشاره شد، دو سوی این طیف را سوژه‌های انسانی شخص‌محور در برابر سوژه‌های انسانی متن‌محور تشکیل می‌دهند (8و 9).

اگرچه از نظر مفهومی تعیین سهم سوژه‌های انسانی (از نظر شخص‌محوری-متن‌محوری) برای حمایت‌های مناسب سودمند است، اما تمایز دقیق و صریح آنان در پژوهش‌های اینترنتی چندان آسان نیست. برای مثال می‌توان به مواردی همچون رسانه‌های اجتماعی اشاره کرد که در این نمونه‌ها تعیین شخص‌محوری یا متن‌محوری سوژه‌های انسانی مورد پژوهش آسان نیست، زیرا مرز میان تفکیک فوق به‌طور فزاینده‌ای محو شده یا در حال فروپاشی است. این بی‌مرزی ریشه در مفهوم رسانه‌های اجتماعی دارد، زیرا آنها مجموعه‌ای از برنامه‌های مبتنی بر اینترنت هستند که بر اساس مبانی ایدئولوژیکی و فناورانه در وب 2 بنا شده است و امکان ایجاد و تغییر محتوای تولیدی آن توسط کاربر امکان‌پذیر است (8و 9). همچنین با توسعه و گسترش پژوهش‌های اینترنتی، افزون بر مفهوم شخص‌محوری-متن‌محوری سوژه‌های انسانی، دو مفهوم جدید دیگر نیز وارد ادبیات سوژه‌های انسانی شده است: ناسوژه‌های انسانی پژوهشی و آسیب‌پذیری سوژه‌های انسانی.

ناسوژه‌های انسانی پژوهشی به عنوان مفهوم جایگزینی برای سوژه‌های انسانی مورد پژوهش شناخته نمی‌شود، بلکه به عنوان مفهومی کاربست‌پذیر معرفی می‌گردد که برای بررسی فراگیرتر ملاحظات اخلاقی مطرح در پژوهش‌های اینترنتی به‌کار گرفته می‌شود. این مفهوم در چارچوب پیشرفت‌های فناورانه و گسترش پژوهش‌هایی که از اطلاعات هویت‌زدایی‌شدهٔ سوژه‌های انسانی مورد پژوهش استفاده می‌کند فرصت ظهور یافته است. به بیانی دیگر، ناسوژه‌های انسانی پژوهشی در رابطه با اطلاعات سوژه‌هایی انسانی است که به‌ظاهر از این

[Downloaded from www.ethicsjournal.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1397.13.3.1.7]

اطلاعات هویت‌زدایی می‌گردد و امکان پیوند آنها به هویت واقعی سوژه‌ها و شناسایی آنان از بین می‌رود، اما فنّاوری‌های جدید ژنتیکی یا اطلاعاتی می‌توانند این اطلاعات را به سوژه‌های انسانی پیوند دهند و هویت واقعی آنان را شناسایی نمایند. این مسئله مخاطرات و پیامدهای اخلاقی متعددی را به همراه دارد (18).

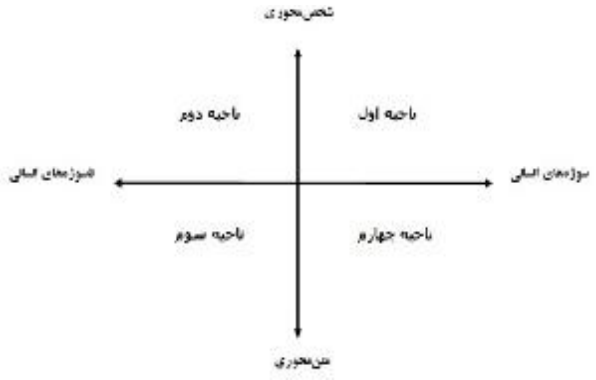
همچنین آسیب‌پذیری سوژه‌های انسانی به عنوان مفهوم دیگری در تحقیقات مرتبط با سوژه‌های انسانی در فضای مجازی معرفی می‌شود. ذیل این مفهوم، گروه‌ها و هیئت‌های بررسی اخلاق پژوهش ترغیب می‌شوند که تلاش برای کسب رضایت آگاهانه سوژه‌ها را با توجه به مخاطرات بالقوه ناشی از تحقیقات مورد نظر بررسی نمایند. در این چارچوب پژوهندگان بایستی کسب رضایت آگاهانه از سوژه‌هایی انسانی که به‌صورت غیرمستقیم (مثلا سوژه‌هایی در قالب پروفایل‌های افراد در شبکه‌های اجتماعی، وبلاگ‌ها، آوتارها، و...) در فضای مجازی مورد پژوهش قرار می‌گیرند را با توجه به مخاطرات بالقوهٔ پژوهش برای ایشان مبنای عمل قرار دهند. از این رو با توجه به فاصلهٔ میان پژوهنده و سوژهٔ انسانی در فضای مجازی، پژوهندگان باید توجه و تمرکز خود را بیش از «سوژه‌های انسانی پژوهشی» (در معنای سنتی‌اش) بر «آسیب‌پذیری سوژه‌های انسانی پژوهشی» در نظر بگیرند (19).

نتیجه‌گیری

مبنایی‌ترین مفهوم در تحلیل مسائل و چالش‌های اخلاق پژوهش در پژوهش‌های اینترنتی، مسئله سوژه‌های انسانی است. از این رو، بررسی و تحلیل مفهوم سوژه‌های انسانی برای شناخت موقعیت‌های پیش‌بینی‌ناپذیر در پژوهش‌های اینترنتی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین موضوعات اخلاقی در پژوهش‌های اینترنتی معرفی گردید.

سوژه‌های انسانی در پژوهش‌های اینترنتی باید از یک سو بر روی محور سوژه‌های انسانی-ناسوژه‌های انسانی ارزیابی شوند و از سویی دیگر از منظر شخص‌محوری-متن‌محوری مورد سنجش قرار گیرند. این موقعیت‌یابی حول مفهوم آسیب‌پذیری سوژه‌های انسانیِ مورد پژوهش بررسی می‌گردد. مطابق با این محورها چهار ناحیه ترسیم می‌شود (نگاره 4) که هر ناحیه برخی از سوژه‌های انسانی در پژوهش‌های اینترنتی را نمایندگی می‌کند:

1) ناحیه اول شامل سوژه‌های انسانی شخص‌محور است؛ برای نمونه می‌توان به پژوهش‌هایی اشاره نمود که پژوهنده از طریق یک نرم‌افزار ویدیویی (مانند نرم‌افزار اسکایپ) با سوژه انسانی مورد پژوهش خود در حال مذاکره است. در این ناحیه آسیب‌پذیری سوژه‌های مورد پژوهش از بالاترین درجه مخاطرات اخلاقی بالقوه برخوردار است چرا که در اینجا به‌دلیل ارتباط مستقیم با سوژه‌ها از طریق ارتباطات ویدیویی، بسیاری از مسائل اخلاق پژوهش (همچون تجاوز به حریم خصوصی، تهدید گمنامی و ناشناختگی در پژوهش‌هایی با داده‌های حساس، و مواردی دیگر) فرصت ظهور و بروز بیشتری می‌یابد. همچنین در این ناحیه، کسب رضایت آگاهانه از سوژه‌های مورد پژوهش از اهمیت به‌سزایی برخوردار است.

نگاره 4. موقعیت‌یابی سوژه‌های انسانی با تمرکز بر آسیب‌پذیری آنان

2) ناحیه دوم دربردارندهٔ ناسوژه‌های انسانی شخص‌محور است؛ به عنوان مثال سوژه‌های پژوهشی، آواتارهای اشخاص هستند. آسیب‌پذیری سوژه‌های مورد پژوهشِ این ناحیه در مقایسه با ناحیه اول از درجه مخاطرات اخلاقی کمتری برخوردار است. 3) ناحیه سوم شامل ناسوژه‌های انسانی متن‌محور است؛ مثلا می‌توان محتوای وبلاگ‌ها را سوژه پژوهشی خود قرار داد. به نظر می‌رسد در این ناحیه نیز آسیب‌پذیری سوژه‌های مورد پژوهش در مقایسه با دو ناحیه پیشین از درجه مخاطرات اخلاقی کمتری برخوردار است. 4) ناحیه چهارم دربردارندهٔ سوژه‌های انسانی متن‌محور است؛ نمونه‌ای از این سوژه‌های پژوهشی، پروفایل افراد در شبکه‌های اجتماعی است. اما در این ناحیه به نظر می‌رسد به‌خاطر دستیابی و شناسایی ساده‌تر سوژه‌های انسانی از درجه مخاطرات اخلاقی بیشتری در مقایسه با ناحیه‌های دوم و سوم برخوردار است.

در اینجا موضوع دارای اهمیت این است که به‌کارگیری معیارهای شخص‌محوری-متن‌محوری، ناسوژه‌های انسانی پژوهشی و آسیب‌پذیری سوژه‌های انسانی پژوهشی برای مورد توجه قرار دادن ملاحظات اخلاقی در پژوهش‌های اینترنتی، با توجه به هویت‌های نوظهور یا اطلاعات شخصی قابل شناسایی در محیط اینترنت از قبیل آواتارها، پروفایل‌ها در شبکه‌های اجتماعی، وبلاگ‌ها، و به‌طور کلی در برابر اطلاعات متنی و اطلاعات گرافیکی از کارآمدی اخلاقی به‌سزایی برخوردار است. این کارآمدی اخلاقی با آگاهی از این موضوع است که در فضای مجازی، اطلاعات شخصی قابل شناساییِ سوژه‌های مورد پژوهش می‌تواند توسط پژوهندگان با خراشیدن منابع داده، پروفایل‌ها، آواتارها یا دیگر بازنمایی‌ها در جهان آنلاین، قابل دسترسی گردد (20).

ملاحظه‌های اخلاقی

در این پژوهش موضوعات اخلاقی مرتبط به ویژه امانتداری در ذکر منابع و پرهیز از سرقت علمی رعایت شده است.

[Downloaded from www.ethicsjournal.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1397.13.3.1.7]

سپاسگزاری

این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی پژوهشگاه علوم و فنّاوری اطلاعات ایران (1395) است. نویسنده بر خود لازم می‌داند که از مدیران و همکاران این سازمان سپاسگزاری نماید.

واژه‌نامه

1. Virtual world	جهان مجازی
2. Research Ethics in Cyberspace	اخلاق پژوهش در فضای مجازی
3. Internet Research Ethics: IRE	اخلاق پژوهش اینترنتی
4. Research ethics	اخلاق پژوهش
5.Professional ethics	اخلاق حرفه‌ای
6. Cyber ethics	اخلاق فضای مجازی
7. Applied ethics	اخلاق کاربردی
8. Person-based/text-based	شخص‌محور-متن‌محور
9. Research human non-subjects	ناسوژه‌های انسانی پژوهشی
10. De-identified information	اطلاعات هویت‌زادیی‌شده
11. Human subjects harming	آسیب‌پذیری سوژه‌های انسانی
12. RESPECT Project	برنامه رِسپکت
13. Association of Internet Researchers: AoIR	انجمن پژوهندگان اینترنتی
14. Internet as a research tool	اینترنت به‌مثابه ابزار پژوهش
15. Internet as a research venue	اینترنت به‌مثابه محیط پژوهش

References

1. Seghatoleslāmi A. (2011). The nature of ethical problems of research in cyberspace. Ethics in Science and Technology; 6(3): 44-57. (In Persian)

2. Khāleghi N. (2008). Research ethics in social science. Ethics in Science and Technology; 3(1, 2): 83-92. (In Persian)

3. Eslāmi MT, Dabiri A, Alizādeh M. (2007). Applied ethics: New challenges and researches in practical ethics. Qom: Islamic Sciences and Culture Academy. P. 87-108. (In Persian)

4. Spinello RA, Tavani HT. (2004). Readings in cyber ethics (2 ed.). USA: Jones and Bartlett Publishers. P. 1.

5. Seghatoleslāmi A. (2009). A classified attitude to the field of information ethics. Ethics in Science and Technology; 4(1, 2): 50-66. (In Persian)

6. Shamoo AE, Resnik, DB. (2015). Responsible conduct of research. Translated by: Kārdān A (2015). Tehran: Institute for Social and Cultural Studies Publication. P. 15-21. (In Persian)

7. Maczewski M, Storey M, Hoskins M. (2004). Conducting congruent, ethical, qualitative research in internet-mediated research environments. In: E. Buchanan (ed.), Readings in Virtual Research Ethics: Issues and Controversies. Information Science Publishing. P. 62-78.

8. Buchanan EA, Zimmer M. (2012). Internet research ethics. Available at: http:// plato.stanford.edu/entries/ethics-internet-research/. Accessed: June 11, 2015.

9. Buchanan EA, Zimmer M. (2016). Internet Research Ethics (ed. 2). Available at: http:// plato.stanford.edu /entries/ ethics-internet-research/. Accessed: June 11, 2016.

10. King S. (1996). Researching internet communities: Proposed ethical guidelines for the reporting of results. The Information Society. 12(2): 119–128.

11. Turkle, S. 1995. Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet, New York: Touchstone. P. 10-12.

12. Frankel MS, Siang S. (1999). Ethical and legal aspects of human subjects research on the Internet. Available at: http://www.aaas.org/sites/default/files/migrate/uploads/report2.pdf. Accessed: June 11, 2016.

13. Seghatoleslāmi A. (2012). Introduction to virtual research ethics. In: M. Javādi (ed.), Research Ethics: Foundations and Problems. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies Publication. P. 171-250. (In Persian)

14. [AoIR] Ethical Decision-Making and Internet Research. 2012. Recommendations from the AoIR Ethics Working Committee (Version 2.0). Available at: http:// aoir. org/reports/ ethics2.pdf. Accessed: June 11, 2016.

15. [AoIR] Ethical Decision-Making and Internet Research. 2002. Recommendations from the AoIR Ethics Working Committee (Version 1.0). Available at: http:// aoir.org/ reports/ethics.pdf. Accessed: June 11, 2016.

16. [OHRP] U.S Department of Health and Human Services. (2008). Office for Human Research Protections. Available at: http:// aoir. org/reports/ethics.pdf. Accessed: June 11, 2016.

17. [NIJ] National Institute of Justice. (2010). Guide for Human Subjects Protection at the NIJ.

18. Brothers K, Clayton E. (2010). Human non-subjects research: privacy and compliance. American Journal of Bioethics. 10(9):15–17.

19. Carpenter K, Dittrich D. (2011). Bridging the distance: removing the technology buffer and seeking consistent ethical analysis in computer security research. USA: 1st International Digital Ethics Symposium. Loyola University Chicago Center for Digital Ethics and Policy.

20. Odwazny L, Buchanan EA. (2011). Ethical and regulatory issues in internet research. USA: Advancing Ethical Research Conference, PRIM&R, MD: National Harbor.

[Downloaded from www.ethicsjournal.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1397.13.3.1.7]